

Russiske krigsfanger i tysk fangeleir på Saltfjellet i 1945. Foto: Ukjent / Arbeiderbladet / Arbark

Fangenskap og tvangsarbeid i det tyskokkuperte Norge 1940–1945

En historiografisk gjennomgang

Prisoners and forced labourers in German occupied Norway, 1940-1945

A historiographical survey

Gunnar D. Hatlehol

Forsker, Institutt for forsvarsstudier, Forsvarets høyskole

ghatlehol@fhs.mil.no

Sammendrag

Til tross for at det norske bokmarkedet vitnet om en konstant sterk interesse for temaet Norge under den andre verdenskrig, var faghistorikerens bidrag til historiografien heller fåtallige. Og slik fortsatte det til inn på 1970-tallet. Okkupasjonstidens fangehistorie var nærmest utelukkende et domene for populærhistoriske tilnærminger, der mange av utgivelsene var erindringsbaserte, gjerne også skrevet av menn som hadde vært fanger selv. Da var det norske fangers historier som ble skildret. Det store mindretallet fanger fra utlandet, hentet til Norge for å arbeide for den tyske okkupasjonsmakten, ble bare gjenstand for sporadisk interesse og da ikke fra faghistorikerne, et forhold som dels knytter seg til et vanskelig tilgjengelig kildetilfang. Oversiktsverkene om Norges krigsår gjenspeilte marginaliseringen av dem. Først på 1980-tallet begynte de første større arbeidene om sovjetiske krigsfanger og jugoslaviske fanger å materialisere seg, men disse var signert utenlandske historikere. I det påfølgende tiåret, på en tid da en rekke marginaliserte grupper i det tyskokkuperte Norge ble løftet frem i lyset, kunne bare en beskjeden interesse blant historikere for å studere de utenlandske fangene spores. Heller ikke et par tyngre studier av jugoslaviske fanger og polske tvangsarbeidere ble oversatt til norsk. Det store gjennombruddet fant først sted på 2000-tallet, i etterkant av en forsterket internasjonal forskningsinteresse for Nazi-Tysklands tvangsarbeidshistorie. På 2010-tallet fulgte norske universiteter opp med større forskningsprosjekter der okkupasjonsmaktens forhold til fanger og tvangsarbeidere ble belyst. Flere faghistoriske bøker som tar for seg norske fanger i Norge har de to siste tiårene sett dagens lys, selv om et samlende oversiktsverk om denne gruppen stadig mangler.

Nøkkelord

Historiografi, andre verdenskrig, okkupasjonshistorie, krigsfanger, tvangsarbeidere

Abstract

Despite the fact that the Norwegian book market might bear testament to a strong popular interest in the subject of Norway during the Second War, the contributions from scholarly historians were rather few, and it would continue that way well into the 1970s. The prisoner history of the occupation years was almost exclusively a field for non-historians, with memoir literature constituting a significant portion of the total number of publications, often authored by former prisoners. The various accounts focused on the Norwegian prisoners. The large minority of foreign prisoners, brought to occupied Norway to work for the German occupying power, were the subject only of sporadic interest, though not from academic historians – a circumstance that is partly due to the challenging primary source

situation. The general histories of the war reflected the marginalization of this group. It was not until the 1980s that the first larger works on the Soviet prisoners of war and Yugoslav prisoners emerged. These were the works of foreign historians, though. In the decade that followed, as a number of marginalized groups in wartime Norway began to receive more attention, a slightly stronger interest in studying the experiences of the foreign prisoners could be perceived. However, a few ambitious studies on the Yugoslav prisoners and Polish forced labourers were not translated to Norwegian. The great scholarly breakthrough occurred in the 2000s in the aftermath of a reinforced international research interest in Nazi Germany's forced labour history. Then, in the 2010s, a few Norwegian universities followed suit and embarked on major research ventures investigating the German occupying power and the forced labourers. Several monographies and other books addressing Norwegian prisoners in Norway have also surfaced in the last two decades, though a comprehensive history of this group is still lacking.

Keywords

Historiography, the Second World War, occupation history, war prisoners, forced labourers

I løpet av Tysklands okkupasjon av Norge 1940–1945 ble rundt 130 000 utenlandske borgere ført til Norge for å arbeide for okkupasjonsmakten. Flesteparten var fanger, resten sivile arbeidere som tyskerne hadde rekruttert ved hjelp av ulike grader av tvang. Rundt 17 000 av dem døde, et antall som langt overgår de 10 262 norske livene som krigen krevde og som bare antyder omfanget av krigsforbrytelsene tyskerne begikk mot utenlandske fanger i Norge. Temaene fangehistorie og tvangsarbeidshistorie er uløselig forbundet. Alle fangene som havnet i Norge, sendte Tyskland hit med hovedmotivasjon å ville dekke arbeidskraftbehov ved tyske byggeprosjekter. En del grupper tvangsarbeidere var imidlertid ikke fanger, men borgere i tyskokkuperte områder innkalt til arbeidstjeneste for Tyskland gjennom lokale arbeidskontorer og deretter fraktet videre til Norge. De ble riktignok ikke holdt fysisk innesperret her, men kunne derimot ikke avslutte arbeidsforholdet etter eget valg. Ved forsøk på å unndra seg arbeidet eller ved andre former for ulydighet, kunne reaksjonen bli maktbruk og straff. Enten de var fanger eller arbeidere, var de alle underlagt tvang.

Hvert år siden 1945 har det utkommet en strøm av bøker som på ulike måter tar for seg hvordan den andre verdenskrig berørte Norge. Så omfattende og variert vokste litteraturen seg til å bli at Magne Skodvin i 1991 skrev at «knapt nokon kan ha fullt oversyn.»¹ I dag er sannheten i ordene hans blitt så mye sterkere. På bakgrunn av min egen mangeårige erfaring med feltet skal jeg her forsøke å anskueliggjøre hvilken plass fange- og tvangsarbeidshistorien har hatt i historieskrivingen om det tyskokkuperte Norge. En slik historiografisk oversikt har så langt manglet. I det følgende skal jeg vise historiografiens bredde og trender, like fra de første etterkrigsårene og frem til året 2019. Hensikten er å kaste lys over hvilke faggrupper som har vært synligst i historieskrivingen, hvor mye av den som har vært forskningsbasert, i hvilken grad feltet har fanget internasjonal forskningsinteresse og på hvilke måter forskningsresultatene har gitt støtet til videre forskning.

Forsøkene på å danne krigshistoriske forskningsmiljøer

Strukturelle rammer formet lenge historiografien i Norge om okkupasjonsårene 1940–1945. Det norske fagmiljøet var lite og universitetene uteksaminerte få historikere.² I tillegg kom det at krigs- og okkupasjonshistorien kunne regnes som samtidshistorie, et felt som etablerte historikere tradisjonelt ikke hadde prioritert. Det første unntaket ble Sverre Steen, professor ved Universitetet i Oslo, som en av forfatterne bak rapporten til Undersøkelses-

1. Skodvin 1991: 346.

2. Langholm 1995: 90.

kommisjonen av 1945 og dernest, i årene 1947–1950, som redaktør av trebindsverket *Norges krig*. Steen stod frem som en forskningsmiljøbygger gjennom okkupasjonstidprosjektet han ledet. Innen 1959 hadde forskningsinnsatsen munnet ut i fire monografier.³ Da var det også stort sett slutt. Steen hadde trukket seg tilbake til sine gamle faglige interessefelt. Den ene av hans tre elever, Sverre Kjeldstadli, døde i 1961, mens Thomas Chr. Wyller orienterte seg mot statsvitenskapen.

Tilbake var Magne Skodvin, som bygget opp et nytt forskningsmiljø, med seg selv som ubestridt leder for Samtidshistorisk Forskningsgruppe, en krets ellers bestående av yngre historikere.⁴ Sammen satte de i 1968 i gang prosjektet *Norge og den annen verdenskrig*, som førte til publiseringen av syv antologier og avhandlinger innenfor et variert utvalg temaer, men med størst vekt på motstandshistorie, inntil det kollapset da Norges Allmennvitenskapelige Forskningsråd innstilte finansieringen på midten av 1970-tallet.⁵ Også en forskergruppe anført av Rolf Danielsen og Stein Ugelvik Larsen, organisert i 1969 ved Universitetet i Bergen for å studere Nasjonal Samlings virke i årene 1933–45, fikk et kortvarig liv.⁶ Disse prosjektene illustrerte problemene forbundet med å bygge opp et stabilt og levedyktig forskningsmiljø innenfor det okkupasjonshistoriske feltet. Uunngåelig nok fikk forskningen et ad hoc-preg.

Ingen flere alvorlige forsøk på å etablere nye sterke fagmiljøer fulgte, ut over de som allerede fantes ved Universitetet i Oslo, med unntak av Forsvarets Krigshistoriske avdeling, hvor Olav Riste ble sentrum for et lite forskningsmiljø, og Norges Hjemmefrontmuseum, som også fikk sine første sivile historikere på slutten av 1970-tallet. Enkelte historiografiske bidrag også fra faghistorikere uten institusjonell tilhørighet begynte å komme i dette tiåret og det neste. En mangedobling av antallet faghistorikere hadde funnet sted i Norge på 1980-tallet, men åttebindsverket *Norge i Krig*, som utkom i årene 1984–1987, ble likevel tiårets eneste store krigs- og okkupasjonshistoriske satsning. Illustrerende nok utgjorde historiefaglige bøker stadig en svært beskjeden del av det overveldende tilfanget av krigshistorisk litteratur så langt.⁷

Med dette storprosjektet gjennomført inntraff en brytningstid ved at den nå pensjonerte Magne Skodvin, verkets hovedredaktør, inntok en gradvis mindre aktiv rolle i fagmiljøet i takt med stigende alder. Sikre tegn på at nye tunge historiefaglige utgivelser var i vente, var den første omfattende biografien om Vidkun Quisling i 1988, bevilgingen det året av midler til fembindsverket om den norske handelsflåten under krigen, Ragnar Ulsteins tre bind i årene 1989–1992 om motstandsbevegelsens etterretningsarbeid, samt bidrag fra historikere som Øystein Sørensen og Tore Pryser i samme tidsrom. Imens fortsatte historiske perspektiver på krigsårene å utvides i 1990-årene, mens en rekke mer eller mindre opphetede debatter om den krigshistoriske forskningen pågikk.⁸ Flere av de tidligere marginaliserte gruppene i okkupasjonshistorien fikk sine krigsopplevelser lagt under lupen, slik som barna til tyske

3. Dette var *Striden om okkupasjonsstyret i Norge fram til 25. september 1940*, Skodvin 1956; *Nyordning og motstand: En framstilling og en analyse av organisasjonenes politiske funksjon under den tyske okkupasjonen 25.9.1940 – 25.9.1942*, Wyller 1958; *Hjemmestyrkene. Hovedtrekk av den militære motstanden under okkupasjonen*, Kjeldstadli 1959. Wyller utga også *Fra okkupasjonsårenes maktkamp: Nasjonal Samlings korporative nyordningsforsøk 9. april 1940 – 1. februar 1942*, Wyller 1953.

4. Sørensen 1989: 44.

5. Nøkleby 2009: 90. Åttende og siste bidrag, *Hjemmefrontens ledelse*, ble fullført etter prosjektets oppløsning, Grimnes 1977.

6. Resultatet ble antologien *Fra idé til dom: Noen trekk fra utviklingen av Nasjonal Samling*, Danielsen & Larsen 1976.

7. Den beste bibliografiske oversikten over historiefaglige bidrag i perioden finnes i Skodvin 1991: 347–369.

8. Maerz 2010: 251–257.

soldater, tyskerjentene, sjøfolk i handelsflåten, men også partisaner, medlemmer av kommunistiske motstandsgrupper og de norske jødene.

Hvordan stod det så til med våre kunnskaper om de utenlandske fangene i Norge? I 1999 fremhevet Odd-Bjørn Fure i hvert fall dem blant gruppene han anså for å være omfattet av en berøringsangst.⁹ Om kanskje ikke berøringsangst er rette ordet, hadde utenlandske fanger utvilsomt en mindre synlig plass i den samlede historieskrivingen enn i det kollektive minnet og i historiekulturen.

De store oversiktsverkenes presentasjoner av fangene

Bokverket *Norges Krig* viet én av totalt 2350 sider til de utenlandske ofrene for tyske krigsforbrytelser i Norge. Sovjetiske krigsfanger ble bare omtalt to ganger, og da under den generelle betegnelsen «østeuropeere», ikke i hovedteksten, men gjennom to bildetekster som kortest mulig skildret leveforholdene deres. Teksten under det ene bildet formidlet at fangeleirene «var ofte umenneskelige primitive».¹⁰ Uten på noe nivå å innlate seg i detaljer, kom Haakon Holmboe her med en beskrivelse som meddelte dysterheten som omga dette kapittelet av okkupasjonshistorien.

Denne nær totale marginaliseringen var likevel symptomatisk for et tema som var svært lite tilgjengelig for nærmere studier, en ringvirkning av bestemmelsen om at tyske krigsforbrytere i Norge skulle rettsforfølges i hjemlandene til ofrene deres. Krigsforbryteroppgjørene fant dermed for det meste sted utenlands, i Sovjetunionen, Polen, Jugoslavia og de forskjellige okkupasjonssonene av Tyskland, i beste fall med ubetydelig norsk pressedekning. Samme omstendighet medførte også at mye av dokumentasjonen innsamlet om de samme krigsforbrytelsene hadde forsvunnet ut av Norge. God var heller ikke arkivsituasjonen når det gjaldt kildematerialet som befant seg i landet. Å studere sammensuriet av kaotiske krigsarkiver som ennå hadde til gode å overlates til arkivinstitusjonenes mer ordnede rammer, samt saksmapper som etter hvert samlet seg opp under landssvikoppgjørets fremdrift, ville ha betydd årevis med arbeid for hver den som hadde satt seg som mål å grave dypere i de utenlandske fangenes og tvangsarbeidernes historie.¹¹ Og en så omfattende tidsbruk og innsats ville ha kollidert med idealet til opphavsmennene bak *Norges krig*, som var å utgi en første fremstilling av landets krigserfaring innrettet mot et allment vitebehov, basert på lett tilgjengelige kilder og det som hittil var kjent.¹²

To Norges-historieverk som utkom på henholdsvis 1960-tallet og 1970-tallet vitnet imidlertid om at man ennå ikke hadde kommet stort lenger i viten om de utenlandske fangene og tvangsarbeiderne. Omtalen avgrenset seg til en halv side (av 363 viet krigen) i det relevante bindet av *Vårt folks historie* og to sider (av 113 viet krigen) i det senere *Cappelens Norges-historie*. Førstnevnte brukte formuleringen «en umenneskelig behandling» om de sovjetiske krigsfangenes situasjon, igjen uten å gå i detaljer.¹³ Etterfølgerverkets noe rausere omgang med temaet kan forklares med utgivelsen noen år i forveien av Nils Christies bok om norske fangevoktere i jugoslaverfangeleirene.¹⁴ Nettopp den boken tillot bindets forfatter, Edvard Bull d.y., å tegne et litt mer innholdsrikt, men fortsatt utilstrekkelig, omriss av de jugosla-

9. Fure 1999: 38–39.

10. Holmboe 1950: 446.

11. Arbeidet med å samle krigsarkivene og landssvikarkivene i årene etterpå beskrives i Kolsrud 2001.

12. Steen 1947.

13. Christensen 1961: 474.

14. Christie 1972.

viske fangene. «De russiske leirene er svært lite kjent», observerte ellers Bull, og fulgte opp med en så sparsommelig skildring, basert på beretninger fra norske lærerfanger i Kirkenes, at det bare understreket poenget hans.¹⁵

Mindre enn ti år senere forsøkte *Norge i krig*-prosjektet å integrere de utenlandske fangene bedre i det kollektive persongalleriet, selv om fangene fortsatt ikke fikk noen bred plass i det store narrative. En slik målsetting ville uansett vanskelig latt seg oppfylle ettersom bokverket grunnet trange tidsrammer mest tok sikte på å oppsummere forskningsstatus.¹⁶ Guri Hjeltnes, som skrev bindet om okkupasjonstidens hverdagsliv, fikk likevel rom til å bedrive mer omfattende primærkildestudier. Blant eksemplene som røpet en ny bevissthet om hvilke nasjonaliteter som led mest, er hennes beretning om de sovjetiske og jugoslaviske krigsfangenes arbeids- og livsbetingelser ved den såkalte Blodveien, hvor hun beskrev «rene utryddelsesleirer med en brutalitet på linje med de verste som tyskerne hadde opprettet i Polen. Eksempelvis ble 300 mann meiet ned i Beisfjordleiren i slutten av juli 1942.»¹⁷

Magne Skodvins bok fra 1990, *Krig og okkupasjon 1939–1945*, var nestorens sammenfatning av sin livslange forskning på denne delen av Norges-historien. Her hadde han et avsnitt om tvangsutskrivninger av norsk arbeidskraft, kun sporadisk ble utenlandske krigsfanger nevnt. Interessant nok forsøkte Skodvin å definere et skille mellom begrepene tvangsarbeider og slavearbeider: «Utanlandske tvangsarbeidarar, eller – som ein vel kan seia – slavearbeidarar, hadde forferdelege kår. Dei fleste kom frå Sovjet, Polen og Jugoslavia, og var krigsfangar; men dei vart medfarne som ‘Untermenschen’. Etter nasjonalsosialistisk raselære hadde dei ingen andre rettar enn å haldast i live, så vidt det var, til dei strauk med av svolt eller sjukdom, eller vart arbeidsuføre av andre grunnar, eller vart såpass mislikte at dei var modne for å avlivast.»¹⁸ Ut over det var Skodvins behandling karakteristisk for et tema som var kjent i korte trekk, men ikke i detalj.

Til neste store krigshistoriske begivenhet, *Norsk Krigsleksikon*, lansert i 1995, ble det funnet plass til leksikalske artikler om krigsfangene generelt, de sovjetiske krigsfangene, de jugoslaviske og tyske fangene, samt Blodveien. Artikkelen om tvangsarbeid var, likt de fåtalls relaterte artiklene, heller kort og preget av underskuddet på forskning på temaet. Hans Fredrik Dahl konsentrerte seg om nordmennene, skrev at NS-myndighetene innførte en lovgivning som tillot dem «å forflytte ledig arbeidskraft», men styrte da unna ord som tvangsutskrivninger.¹⁹ Dahl reduserte tvangsarbeid til en straffereaksjon, i dette første forsøket på å formulere et tvangsarbeidsbegrep som omfattet nordmenn. Bare lærerfangene i Kirkenes og Falstad-fangene kunne kalles tvangsarbeidere, hevdet han, og overså dermed at tvangsarbeid også var blant okkupasjonsmaktens virkemidler for å oppnå økonomiske målsettinger.²⁰

15. Bull 1978: 400–402.

16. Norge i Krig-prosjektets tilblivelse og rammebetingelser er i noen grad dokumentert gjennom korrespondanse og notater oppbevart i Ms.4°3951, «Norge i krig: Forarbeider, bibliografier m.m. til historieverket Norge i krig, b. 1–8», Nasjonalbiblioteket avd. Oslo, Håndskriftsamlingen. Berit Nøkleby ga ellers undertegnede interessante og utfyllende innblikk i prosjektarbeidets gang i samtaler den 4. desember 2017.

17. Hjeltnes 1986: 76.

18. Skodvin 1991: 253–254.

19. Denne lovgivningen er skissert i Hatlehol 2018.

20. Dahl 1995: 426. Imøtegåelser av Dahls tvangsarbeidsbegrep kan leses i Borgersrud 2012 og Hatlehol 2015: 192–194.

Etterkrigstidens fangelitteratur

Lenge var regelen i historieskrivingen: Nordmenn først. Beretninger særlig fra Grini, men også fra Falstad og forskjellige fengsler dukket opp i bokform med en utgivelsesfrekvens som begynte å avta to år etter krigens slutt.²¹ Memoarlitteratur la beslag på en høy andel av bokutgivelsene. I den beskjedne grad utenlandske fanger ble nevnt i bøkene, gjaldt det fanger som havnet på Grini.²² Disse hadde for en stor del opprinnelig kommet til Norge som arbeidere for okkupasjonsmakten, frivillige som ufrivillige. Også titusenvis av nordmenn ble tvangsutskrevet til arbeid ved tyske bygg og anlegg i Norge, et faktum som senere bøker gjorde lite for å formidle. Glimt fra tvangsutskrevne nordmenns prøvelser ble gjengitt i 1949 i en bok skrevet av Ferdinand Schjelderup, en av Hjemmefrontens lederfigurer.²³ Siden utkom bare fire selvbiografiske og biografiske utgivelser som gir store så vel som små episodiske innblikk i disse nordmennenes tilværelser.²⁴ Etter Schjelderup har til sammenligning mye mer vært skrevet om motstandsbevegelsenes kamp mot okkupasjonsmaktens og NS-myndighetenes arbeidsmobiliseringer av nordmenn, ikke minst fordi Hjemmefronten i løpet av våren 1943 begynte å prioritere denne delen av motstandskampen.²⁵

Tross interessen som norsk offentlighet så ut til å nære for krigens norske politiske fanger i Norge, ikke minst synliggjort under årsdagsmarkeringer knyttet til krigen, lot ingen historikere seg fenge nok til å forske på temaet. En samlende fremstilling av de hjemlige norske fangene måtte man vente forgjeves på. Det nærmeste vi kom var hovedoppgaver om fangeleirene Grini og Falstad, levert i henholdsvis 1989 og 1999.²⁶ Betegnende nok utkom det heller ikke noe av betydning i tidsrommet mellom de ti årene, selv om fire bøker i rask rekkefølge fra Kristian Ottosen for alvor satte norske politiske fanger i Tyskland på kartet.²⁷

De utenlandske fangene i Norge dannet veldig lenge et stort hvitt felt på forskningskartet. Med få unntak uteble memoarlitteraturen som et stykke på vei kunne ha kompensert for mangelen på historiske fremstillinger.²⁸ Nils Christies allerede nevnte bok fra 1972, *Fangevoktere i konsentrasjonsleire*, fokuserte på de 367 nordmennene som bevoktet jugoslaviske fanger i Nord-Norge i 1942–1943. Boken var en nesten helt ubearbeidet versjon av hans magisteravhandling i sosiologi fra 1952, et valg begrunnet med at han ville bevare dens opprinnelige preg av å være et «ungdomsarbeid».²⁹ For Christie betydde det samtidig å presen-

21. I dette skredet inngår *Med blyant på Grini: De siste 8 måneder*, Jørgensen 1945; *Frå fengselstida på Grini*, Aase 1945; *Dager på Grini*, Borgen 1945; «Av nød til seir»: *Blad av Grini fangeleirs historie*, Foss 1945; *Slik dør menn: Om dødsdømte på Akershus*, Hauge 1945; *Fra Falstad til Grini*, Markussen 1945; *Tre år under Kunze: Grini konsentrasjonsleir*, Grøgaard 1945; *Falstad*, Hallesby & Osnes 1945; *Kirkenesferda 1942*, Amundsen 1946; *Norsk fangeleksikon: Grinifangene*, Giertsen 1946; *Det hendte ikke noe*, Tønnessen 1946; *Frå lærarstriden*, Hoprekstad 1946; *Fra dag til dag. 2. Fra 5. august 1942 til 21. august 1943*, Nansen 1946; *Griniboken. Bd. 2*, Lange & Schreiner 1947; *Fra Bredtvedt til «Westfalen»*, Næss 1947; *Quislings hønsegård: Berg Interneringsleir*, Haave & Herstad 1948; *Til Finnmark med «Skjerstad»: På lærar-ferd som fange i 1942*, Sodal 1952.

22. Svalastoga 1947: 344–347.

23. Schjelderup 1949:163–165.

24. Dette er Myklebust 1997; Elden 1979; Schandy 1991 og Lilleeng 2011.

25. Blant litteraturen som er basert på ulike grader av original forskning, er Kjeldstadli 1959; Barstad 1975; Barstad 1987; Gjeldsvik 1977; Kraglund & Moland 1987.

26. Hegland 1989; Reitan 1999.

27. Dette er *Natt og tåke: Historien om Natzweiler-fangene*, Ottosen 1989; *Liv og død: Historien om Sachsenhausen-fangene*, Ottosen 1990; *Kvinneleiren: Historien om Ravensbrück-fangene*, Ottosen 1991; *Bak lås og slå: Historien om norske kvinner og menn i Hitlers fengsler og tukthus*, Ottosen 1993. Serien om nordmenn i tysk fangenskap ble komplettert med bøkene *I slik en natt: Historien om deportasjonen av jøder fra Norge*, Ottosen 1994, samt *Redningen: Veien ut av fangenskapet våren 1945*, Ottosen 1997.

28. Unntakene er Ollobiev 1951, som nesten ikke berører denne krigsfangens tid i Norge, og Østrem 1962. Mikhail Iskrins *Norvezjskije byli (Sanne fortellinger fra Norge)* med beretninger fra 30 tidligere krigsfanger, ble eneste sovjetiske bidrag til memoarlitteraturen om de sovjetiske krigsfangene. Iskrin 1964.

29. Christie 1972: 9.

tere sitt tema i likegyldighet til all forskning gjort i mellomtiden, en desto mer problematisk forbigåelse siden han i avhandlingen hadde streket opp en større internasjonal kontekst rundt fangeleirene og høyst upresist definert dem som «konsentrasjonsleirer».³⁰ Arbeidet hadde sin fremste verdi gjennom sitt forsøk på forklare fangevokternes atferd, med intervjuer av et utvalg av dem som kildegrunnlag, supplert med informasjonen som de forskjellige saksmappene fra landssvikpolitiets etterforskninger ga. Perspektivet var stort sett gjerningsmennenes.

Oppstilling av fanger i Grini fangeleir, rundt 1941. Foto: Ukjent / Arbeiderbladet / Arbak

«En talende taushet» omga avhandlingen hans i årene etter 1952, slik Christie selv ordla det. «Jeg tror det ble for tungt. Nordmenn skulle ikke kunne gjøre dette. Vi befant oss ennå i krigsoppgjørets tid. Tyskerne var det som gjorde slik.»³¹ Akkurat den betraktningen kolliderer med vår viten om at avhandlingen ble stensilert opp i noen få eksemplarer, sirkulert til venner og kolleger – et heller dårlig startpunkt dersom målsettingen var å nå bredere ut.³² Tre år senere hadde for øvrig den norsk-jugoslaviske filmen «Blodveien», som ikke la skjul på norske fangevokters forbryterske behandling av jugoslavene, premiere. Filmens positive mottakelse i Norge, understreket av publikumstall på 300 000, taler også imot Christies tese om en offentlighet som ikke tålte å bli konfrontert med denne historien.³³

Hvordan det enn forholdt seg, dukket tre nye beretninger om jugoslaverfangene opp ved tårsskiftet. Den første av dem, utgitt i 1959, var fangememoarene til Ostoja Kovačević, som

30. Leirkategorien dukket først opp i Norge med byggingen av den ufullførte Mysen konsentrasjonsleir, tidlig i 1945.

31. Christie 2010: 197. Denne siste utgaven inneholder etterordet «Gjensyn med en studie av fangevokterne».

32. Christie 1972: 9.

33. Bromark & Tretvoll 2009: 406.

kom til Norge i april 1943, like etter at Wehrmachts overtakelse av vaktholdansvaret fra SS markerte overgangen til en mildere fangebehandling. Ettersom Kovačević dessuten rømte til Sverige i desember 1943, bød boken hans, *En times frihet*, på et kortere kronologisk utsnitt av jugoslavenes fangenskapserfaring i Norge. I tidsskriftet *Samtiden* det påfølgende året publiserte daværende statsadvokat Nils Parelius «Tilintetgjørelsesleirene for jugoslaviske fanger i Nord-Norge», en artikkel som formidlet fangelivet på sitt verste, temaet han først lærte å kjenne gjennom sine roller under landssvikoppgjøret.³⁴ I 1961 forelå også Nikola Rokićs nøkterne og korte skildring fra sine nær tre år som fange i Norge, der tiden på «Blodveien» i Botn utgjorde hans mest dramatiske periode. Utgivelsene skapte imidlertid ingen umiddelbar bølge av interesse for jugoslaverfangene. I temaet lå likevel materiale som evnet å fenge forfattere. På slutten av tiåret hadde Asbjørn Øksendal klar sin bok *Når nøden er størst. Jugoslavisk partisan som tyskernes slave fra Beograd til Trøndelag*, en dokumentarisk fremstilling i nær skjønnlitterær stil om en liten gruppe fanger som havnet på Ørlandet og som rømte til Sverige. Året etter, i 1970, fulgte Per Hanssons bok *Mamma Karasjok*, forfattet innenfor samme sjanger. Den ga anekdotiske bilder av de jugoslaviske fanger i Karasjok-området i 1942, sett fra ståstedet til bokens hovedperson, Kirsten Svineng.³⁵

Klassikerstatus ble Nils Christies bokutgivelse i 1972 til del, men heller ikke denne boken inspirerte fagfolk og skribenter til å legge ned mer målrettet innsats for å belyse Norges fangehistorie. Gjerningsmannsperspektivet han anla representerte et midlertidig brudd med et offerperspektiv som ellers var kommet for å bli. De lokalhistorisk forankrede årbøkene, utgitt av historielag og museer, skulle like til midten av 1980-årene nesten være enerådende i å bringe fangehistorien nye, om enn sporadiske, tilskudd. Utenfor sine engere leserkretser var artiklene i disse publikasjonene, som kunne være tilslørte selv for mange historikere, dømt til å gli inn i glemselens favn.³⁶ Samtlige artikler gjorde lokalhistoriske innhogg i temaer knyttet til de sovjetiske krigsfangene, basert mer på norske øyevitneberetninger enn på arkivkilder.

Interessen for de totalt 100 000 krigsfangene, som i tall langt oversteg alle andre grupper utenlandske fanger, ble ikke uten videre overført til bokmarkedet. Britiske flys senkning av M/S Rigel den 27. november 1944, Norges-historiens største skipskatastrofe, krevde rundt 2100 sovjetiske krigsfangers liv. Ikke desto mindre hadde ikke krigsfangene noe mer enn en skyggeaktig fremtoning da Leif B. Lillegaard i 1974 utga sin bok om dramaet utenfor Tjøtta, *Fangeskipet. Trygve Nordangers Lang kyst! En fortelling om fartøyer og folk på norskekysten under krigen*, fra det påfølgende året, viet et kapittel til Rigel, men igjen uten å bringe leseren tett på de sovjetiske krigsfangene. Fremstillingen kretset langt mer rundt de åtte norske fangene om bord, fremfor alt den ene overlevende av dem, Asbjørn Schultz.³⁷

Leiv Kreyberg, som i egenskap av lege i den norske hæren fikk ansvaret for krigsfangeleirene i Nordland etter frigjøringen, ble med sin pamflett fra 1946, *Frigjøringen av de*

34. Parelius 1960.

35. Hansson 1970.

36. Disse artiklene er «Et tragisk krigsminne: To russiske fanger rømte fra Bud, ble tatt på Nordmøre – skutt i Årødalen», Parelius 1968; «Krigsforbrytelser i Romsdal og Sunndalen 1940-45», Gjendem1972; «Odd Mjelde intervjues om sabotasje og fangeleirenes åpning i 194», Nilsen 1980; «70 000 russiske fanger innom Jørstadmoen», Larsen 1981; «De russiske krigsfanger på Rauøy», Berger 1982; «Krigsfangene i Rana», Evensen 1983; «Krigsfange på Helgeland», Trapitsyn: 1985; «De første russiske krigsfanger», Loe 1985; «Krigsfangene i 1945: Det svenske sykehuset i Fauske», Hagen 1985; «Om leire og fanger i Saltdal mai 1945», Ellefsen 1986a; «Russerfanger, repatriering og Hestbrinken», Ellefsen 1986b.

37. Mange år senere, i 2003, kom et nytt tilskudd til historieskrivningen om Rigel, preget av bedre research enn forgjengerne, tross et tynt format: *Rigel: Norgeshistoriens største forlis*, Carlsen 2003.

allierte krigsfanger i Nordland 1945. En redegjørelse, først ut til å gi nærbilder av den humanitære katastrofen som krigsfangene stod i den første fredstiden 1945. I krigsmemoarene hans fra 1978, *Kast ikke kortene. I Sanitetet – og utenfor, under krigen 1940–1945*, oppsummerte avslutningskapittelet Kreybergs tid i Nordland. Lite var nytt. Lange avsnitt var direkte avskrift av 1946-pamfletten. Av fylkets over 30 000 krigsfanger var 1041 polske. Kreyberg inspiserte polakkenes to krigsfangeleirer og hadde derfor gode forutsetninger for å skildre en av de minst påaktede fangegruppene i Norge inngående. I stedet avfeide Kreyberg de polske krigsfangene kort som arrogante og hemningsløse, mens han ytre sett beskrev dem som «sunne, friske og velklede», en fasade han ikke en gang forsøkte å trenge bak.³⁸ Polakkenes finere fremtoning skyldtes ikke minst at Det internasjonale Røde Kors fikk inspisere leirene og sende dem Røde Kors-pakker. At bare 17-18 av dem døde gjenspeilte klart bedre livsbedingungen enn de sovjetiske krigsfanger var underkastet, men «bedre» er ikke ensbetydende med god behandling.³⁹ Kreybergs portrett av dem fikk stå uutfordret de neste tiårene, enda dårlig mat, enkle boforhold, hardt arbeid, sjikane og mishandling også satte merker i polakkenes hverdagsliv.

Hjem til Stalin. Skjebnen til 83 000 russiske krigsfanger i Norge 1945, utformet i Egil Ulateigs sedvanlige reportasjepregede stil, skulle bli første kollektive fremstilling av krigsfangene i Norge mellom to harde permer. Ulateig spilte videre på Kreybergs tema, uten å støtte seg til arkivstudier, men til avisoppslag fra fredsåret og intervjuer med et antall tidsvitner. Det ble en bok som formidlet dystre historier om hva som hadde foregått av overgrep, intriger og tvilsomheter i kulissene, under forberedelsene av de raske hjemsendelsene av sovjetiske krigsfanger og sivilarbeidere. Etterpå havnet svært mange av krigsfangene i sibirsk fangenskap eller ble henrettet, mente Ulateig å kunne fastslå.⁴⁰ Han gjorde det med ryggdekning i Nikolai Tolstoys to bøker *Victims of Yalta* (1977) og *Stalin's Secret War* (1981), en veldig uheldig disposisjon siden begge bøkene senere ble diskreditert, for etter 1990 medførte Moskva-arkivenes økte tilgjengelighet ny forskning som reviderte bildet av sovjetiske myndigheters håndtering av hjemvendte krigsfanger.⁴¹

Det virkelige veiskillet i vår kunnskap om de sovjetiske krigsfangene, og det første målrettede forsøket på å trenge grundigere inn i dette temaet, kom i 1988 med Birgit Kochs upubliserte hovedoppgave i historie, *De sovjetiske, polske og jugoslaviske krigsfanger i tysk fangenskap i Norge 1941–1945*.⁴² Tross tittelen dominerte sovjeterne avhandlingen tematisk. De to andre gruppene hadde små biroller, dog mer proporsjonal med antallene deres i Norge. Fokuset til Koch snevret seg inn på organiseringen av det tyske krigsfangevesenet i Norge og de formelle bestemmelser om behandlingen av sovjeterne, en disposisjon diktert av hennes empiriske grunnlag, hovedsakelig begrenset til kilder ved det tyske Bundesarchivs militærarkivavdeling i Freiburg.

Omtrent på denne tiden tematiserte Cveja Jovanovic og Ljubo Mladenović jugoslaverfangene i en serie bøker. Begge var serbere som selv hadde vært fanger i Norge. Jovanovics to bøker *Flukt til friheten. Fra nazi-dødsleire i Norge* og *Blodveien til Nordpartisanavdelingen* er erindringsforankret litteratur som også forsøker å være seriøse historiske sammenfattende studier. Bøkenes faglige verdi ligger i deres formidling av Jovanovic' egne fangeerfaringer, iblandet beretningene til tallrike andre forhenværende fanger han hadde intervjuet, samt av

38. Kreyberg 1946: 23; Kreyberg 1978: 189.

39. Beretninger fra utvalgte polske krigsfanger kan leses i National Archives, Kew, WO 331/43 og Instytut Pamięci Narodowej (IPN), Warszawa, GK 164/2849.

40. Ulateig 1985: 155, 157.

41. Soleim 2005: 399–403.

42. Koch 1988.

utbyttet av hans arkivstudier. Mladenović skildret på sin side, i *Beisfjordtragedien* fra 1989, fangetilværelsen i Beisfjord-leiren, en av fem samtidige SS-leirer for jugoslaver i Norge, med vekt på massakren på 287 fanger natt til 18. juli 1942 og dens etterspill. Et stykke på vei baserte Mladenović seg også på arkivkilder, riktignok uten å redegjøre nærmere for dem.⁴³ I 1991, to år før sin død, fulgte Mladenovićs omfattende, samlende beretning om jugoslaverfangene, også den resultatet av omfattende arkivstudier, men med et ledsagende noteapparat fattig på kildehenvisninger. Denne boken, som stadig er det siste større publiserte arbeidet om fangene, ble aldri oversatt til norsk, en omstendighet som nok i det minste delvis kan tilbakeføres til dens markerte kommunistiske ideologiske aksent.⁴⁴

Til denne «jugoslaverbølgen» meldte Arnt Tore Andersen seg på i 1997 med en boklig ettertanke, *Krigstid og fangeliv på Ørland 1940–45*, skrevet i Asbjørn Øksendals dokumentariske tradisjon, uten pretensjoner om faglighet. I likhet med Mladenovićs Beisfjord-bok var den en mikrohistorie viet en enkelt fangeleir og avsluttet strengt tatt det som startet i 1985 med Jan Gaute Buviks tilslørte, men opplysende hefte, *Gløm aldri. Krigsfangeleiren i Korgen*. Ingen andre av de forskjellige fangeleirene har siden fått sin historie, verken i stort eller lite format. Midt mellom dem, i 1990, utkom Reidar Hirstis journalistiske fortelling om partisanen Blagoje Marinkovićs vei til fangenskap i Norge, flukt til Sverige, retur til hjemlandet og senere fangenskap der.⁴⁵

De tre utgivelsene kunne heller ikke fjerne inntrykket av at det helst var utenlandske historikere som ga seg i kast med studier av utenlandske fanger og tvangsarbeidere i Norge. Ikke minst gjaldt det Organisation Todts rundt 7000 sivile polske arbeidere i Norge og Nord-Finland, som den polske historikeren Emilia Denkiewicz-Szczepaniak brukte store deler av 1990-tallet til å forske på. Det ledet til en artikkel i norsk *Historisk Tidsskrift* i 1997 og to år senere til en doktoravhandling og bok, bare utgitt i Polen.⁴⁶ Deler av Denkiewicz-Szczepaniaks arbeid ble i etterkant og like til 2006 også bearbeidet til en rekke artikler på norsk publisert i antologier, tidsskrifter og lokalhistoriske årbøker.⁴⁷ Polakkenes antall, fordeling og arbeids- og livsbetingelser ble grundig belyst, som den første nasjonaliteten av sivile tvangsarbeidere i Norge. Derimot var bare to av bokens sider satt av til de over 1700 polske krigsfangene, med andre ord ikke stort mer enn i Birgit Kochs hovedoppgave.⁴⁸ Kildene var riktignok for få og for spredte til at man kunne håpe på en større, selvstendig behandling av dette temaet i fremtiden, men det var utvilsomt mulig å gjøre mer ut av de eksisterende kildene. Saken var snarere den at Denkiewicz-Szczepaniak prioriterte sivile polske arbeidere fremfor militære fanger, slik at det ble opp til fremtidige historikere å ta opp hansken etter henne og sette polske krigsfanger tydeligere på dagsordenen.

En annet så godt som helt ubemerket gruppe i norsk sammenheng, var de rundt 2500 tyske og 100 andre utenlandske fangene som i årene 1942–1943 ble sendt fra fangeleirer og tukthus i Tyskland til Norge og til Straffefangenenlager Nord, et fangeleirnettverk i Finnmark og Troms, for å arbeide for Organisation Todt.⁴⁹ Det var kun noen tyske historikere som gjorde innhogg i denne materien, da vel å merke innenfor konteksten av Emsland-lei-

43. Mladenović 1989.

44. Mladenović 1991.

45. Hirsti 1990.

46. Denkiewicz-Szczepaniak 1997b; Denkiewicz-Szczepaniak 1999c.

47. Denkiewicz-Szczepaniak 1997a: 263–269; Denkiewicz-Szczepaniak 1999b; Denkiewicz-Szczepaniak 1999a; Denkiewicz-Szczepaniak 2000; Denkiewicz-Szczepaniak 2003; Denkiewicz-Szczepaniak 2004. Denkiewicz-Szczepaniak 2006: 239–249.

48. Denkiewicz-Szczepaniak 1999c: 138–139.

49. Den mest omfattende historiefaglige oversikten over disse fangene finnes i Hatlehol 2015: 387–418.

rene og på grunnlag av et begrenset kildeutvalg, uten å være opptatt av fangenes arbeidskraftfunksjon i Norge.⁵⁰ Eks-fangen Karl-Heinz Hoffmann utga i 1988 en memoarbok i DDR, hvor han var bosatt. Øst-tyske myndigheters historiepolitiske føringer og bokens merkbare ideologiske sjargong, gjør det nødvendig å nærme seg den med en viss varsomhet.⁵¹ Hoffmanns skildringer av samhold og solidaritetsfølelser mellom de tyske fangene og endatil med sovjetiske krigsfanger, helt på linje med myndighetenes foretrukne fortidsforvaltning, ble imidlertid motsagt av medfangeren og landsmannen Horst Schluckner. Hans memoarer fra tiden i Norge utkom i 2004, da staten DDR var en saga blott og forfatteren kunne ta helt andre hensyn.⁵² Først det tiåret rørte en norsk historiker, Trond Risto Nilssen, ved temaet gjennom to kortere, sekundærkildebaserte artikler.⁵³

Nytt årtusen og ny giv

Siste bind av trebindsverket *Norsk innvandringshistorie*, utgitt med undertittelen *I globaliseringsens tid, 1940–2000*, inneholdt kapittelet, «Krigens innvandrere», forfattet av Hallvard Tjelmeland. Kapitlets 28 sider var det første forsøket på å sammenfatte de store folkeforflytningene som okkupasjonsmakten forårsaket og sette de mange forskjellige nasjonalitetene som krigen brakte til Norge, inn i en større historisk sammenheng.

Tjelmeland viet i kapittelet også plass til okkupasjonsmaktens representanter, tysk rasepolitikk i Norge med deportasjonene av jødene, samt mottak av jødiske flyktninger etter krigen og tilbyr den hittil eneste oversikten over repatrieringen/hjemsendelsen av okkupasjonsmaktens utenlandske fanger og arbeidere. På den empiriske siden gjenspeilte bindet den tilgjengelige etterkrigslitteraturen. Primærkilder ble bare sporadisk benyttet.⁵⁴

Ettersom den eneste skikkelige oversikten over de sovjetiske krigsfangene fantes i en nesten helt ukjent hovedoppgave, dannet dette temaet et historiografisk tomrom som var til å ta og føle på.⁵⁵ Initiativet til en doktoravhandling for å fylle mye av tomrommet ble tatt av det daværende Nord-Norsk Fredssenter i 1992. De neste årene ble en koalisjon av institusjoner samlet for å sikre finansieringen, før en nyansatt stipendiat, Marianne Neerland Soleim, i 1999 kunne sette i gang selve forskningsarbeidet. Doktorprosjektet ga helt andre rammer for de omfattende arkivstudiene, både i inn- og utland, som var påkrevd for å kunne sammenstille en helhetlig historie om krigsfangene. I 2005 kunne Soleim presentere og forsvare sluttresultatet, *Sovjetiske krigsfanger i Norge 1941–1945. Antall, organisering og repatriering*. I denne utførlige historien løftet hun frem de sovjetiske krigsfangene som kollektiv gruppe, foruten å gi plass til de tvangsutskrevne sovjetiske sivile arbeiderne. Hun dokumenterte prosessene som brakte sovjeterne til landet og fulgte dem like til hjemsendelsene høsten 1945, for så å runde av med å skissere de rettslige og politiske etterspillene som tiden deres Norge fikk. Ved å vise avviket mellom krigsfangevesenets gjeldende bestemmelser og den faktiske krigsfangebehandlingen, samt argumentere overbevisende om at krigsfangenes livsbetingel-

50. Tysk forskningsbasert litteratur om fangene er Suhr 1985; Klausch 1995; Walmrath 1998; Wachsmann 2004. Kosthorst & Walter 1983 gjengir et utvalg av primærkildene til *Strafgefangenelager Nord*.

51. Hoffmann 1988.

52. Schluckner 2004.

53. Nilssen 2001; Nilssen 2008a.

54. Tjelmeland & Brochmann 2003: 409–410.

55. Det kan her være verdt å tilføye at Bjørn Knutsen i 2001 leverte hovedoppgaven *Erindringen omkring de østeuropeiske krigsfangene i Norge: En drøfting av realhistorie versus erindringshistorie med vekt på historisk bevissthet og kollektiv erindring*. Som tittelen antyder tar ikke avhandlingen sikte på å tilføre mer kunnskap om krigstiden, men å belyse krigsfangenes plass i etterkrigstidens historiekultur og offentlige samtale, ved særlig å utnytte utvalgte avisorganer som kilder. Knutsen 2001.

ser ble formet av raseideologiske oppfatninger og personlige innstillinger på tysk hold, tok Soleim forskningsfronten et langt sprang videre.⁵⁶

Soleim åpnet slusene for en varig interesse for de sovjetiske krigsfangene, selv om forskningen hennes ikke satte særlig avtrykk på de neste bøkene som utkom. Første tittel ut, i 2006, Harald Sødals *Bare én vendte tilbake. Russiske krigsfanger på Sørlandet*, ga seg ikke ut for å være en faghistorie, men plasserte seg innenfor historiefortellingssjangeren, gjennom sine mange episodiske glimt, basert på intervjuer av den svinnende rest av gjenlevende tidligere krigsfanger. Boken hans formidlet stemmer som ikke før var blitt hørt i norsk sammenheng, ga litt ytre kontekst og kunne på den måten hevde å være første helhetlige fremstilling i bokform av krigsfangene. Året etter kom Ole Jacob Abrahams bok «*Forelebig udö.*» *Sovjetiske krigsfangar, norske partisanar og russaren «Nils»*, som har skjebnen til en enkelt, og etter hvert flyktende, sovjetisk krigsfange som innfallsvinkel til krigsfangenes lidelsehistorie i Norge, men befatter seg ellers hovedsakelig med forholdene til krigsfangene lokalt i Os kommune. Denne første biografiske tilnærmingen til temaet, som var en sterkt utvidet versjon av Abrahams hovedoppgave fra 1999, manglet imidlertid Soleims tunge arkivorientering, men gjorde mer bruk av muntlige kilder.⁵⁷

I 2008 fulgte Einar Kr. Steffenaks *Russerfangene. Sovjetiske krigsfanger i Norge og deres skjebne*, også det en bok bygget på en opprinnelig hovedfagsoppgave.⁵⁸ Sistnevnte handlet om repatrieringen av krigsfangene og på det området hadde beretningen størst empirisk kraft. I bokens øvrige deler dro Steffenak veksler på andres tidligere forskning. Forfatterens ambisjon om å skrive en generell faghistorie om krigsfangene ble ikke helt nådd. Ikke bare skortet det på dypdykk i arkivene, men boken refererte også lite til internasjonal forskning og utelot deriblant de to eksisterende standardverkene om sovjetiske krigsfanger i Tyskland, skrevet av henholdsvis Christian Streit og Alfred Streim.⁵⁹ Som sine to forgjengere kastet heller ikke Steffenaks bok noe betydningsfullt lys over Organisation Todts virksomhet, enda denne tyske halv-militære byggeorganisasjonen satte et klart flertall av krigsfangene i arbeid.

Samme år sluttet forfatteren Magne Haugland seg til rekken av forfattere som lot sin interesse for sovjetiske krigsfanger komme et bredere publikum til gode. Hans omfattende bok, *Do svidanija – på gjensyn! Dokumentarberetninger om sovjetiske krigsfanger*, var sluttproduktet av en vellykket oppsporing av et 30-talls gjenlevende tidligere sovjetiske krigsfanger. Både intervjuer og innsamlede beretninger dominerer kildehenvisningene, sammen med sekundærkilder og i bare noe omfang arkivkilder. Enkeltskjebnene frontes i boken, som på egne ben tar seg ut som et godt stykke muntlig historie, langt mer ambisiøst i sitt foretak enn Sødals bok, men er mer et supplement til tidligere bøker, fremfor alt til Soleims doktoravhandling, enn en selvstendig oversikt over krigsfangehistorien i Norge. Mer og mer, etter hvert som tidsvitnene har falt ifra, har Hauglands bok blitt en kilde å øse fra.⁶⁰

De store tyske infrastrukturelle byggeprosjektene, okkupasjonsmaktens rasjonale for å hente fangearbeidskraft til Norge, hadde blitt en salderingspost i bokutgivelsene så langt. Denne manglende dimensjonen i historiografien kunne Soleims avhandling, en empirisk hjørnestein for alle fremtidige krigsfangestudier, bøte på da den i 2009 ble gjort tilgjengelig i bokformat.⁶¹ Innholdsmessig var boken *Sovjetiske krigsfanger i Norge 1941–1945. Antall,*

56. Soleim 2004: 179–222.

57. Abraham 2007.

58. Steffenak 1995; Steffenak 2008.

59. Streit 1978; Streim 1981.

60. Haugland 2008.

61. Soleim 2009. En nedkortet versjon av doktoravhandlingen var i 2005 blitt publisert av Institutt for forsvarsstudier (IFS) under tittelen *Slavearbeiderne fra øst. Sovjetiske krigsfanger i Norge 1941–45*, Soleim 2005.

organisering og repatriering lik avhandlingen, men en anelse forkortet og bedre tilpasset bokformatet. Som eneste i sin sjanger havnet boken på listen, sammenstilt av et historikerpanel i anledning Oslo Sakprosafestival i 2015, over Norges ti beste krigsbøker, mens den to år senere havnet på en ny liste, initiert av NRK P2, denne gangen over de 25 mest innflytelsesrike norske sakprosa-bøkene om krigshistorie.⁶² Nå kan innvendinger reises mot enhver kåring, i og med at tilfanget av kvalitetslitteratur på krigshistoriefeltet er såpass god, men bokens doble listeopptreden gir en idé om dens varige posisjon som referanseverk.

Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek har flere av bøkene som er nevnt i denne artikkelen, her er et lite knippe. Foto: Arbark

På 2000-tallet begynte historikeren Marina Panikar ved Arkhangelsk, som en første russisk parallell, å interessere seg for de sovjetiske krigsfangene i Norge. Hennes doktoravhandling, forsvart i 2010 ved Det Nordlige (Arktiske) Føderale Universitet i Arkhangelsk, *Sovetskije voennoplennye v Norvegii v gody Vtoroj mirovoj vojny*, er det foreløpige høydepunktet i hennes forskning om krigsfangene, som hittil omfatter tolv ulike publikasjoner, hovedsakelig artikler. Hun har, ut fra en generell tilnærming til temaet, dratt nytte av både norske og russiske kilder. Når Panikar likevel ikke har gjort inntrykk på den norske historieforskningen, skyldes det en kombinasjon av språkbarrierer og kvaliteten på det russiske arkivmaterialet hun har fått tilgang på.

En heller hyppig utgivelsesfrekvens av bøker om sovjetiske krigsfanger roet seg etter at også *Blod og tårer. Historien om sovjetiske krigsfanger og sivile tvangsarbeidere i Rogaland 1941-1945*, skrevet av den selvlærte historikeren Atle Skarsten i kompaniskap med kilde-

62. *Dagbladet* 2015; NRK P2-programmet, som inngikk i radioserien «Faktasjekken», ble sendt 15.7.2017

kjenneren Michael Stokke, føyde seg til bibliografien. At seks års vedvarende innsats lå bak, syntes på bokens empiriske fundament. Duoen viste at en storstilt mønstring av arkivkilder og øyenvitneskildringer fortsatt var veien å gå i fangehistoriestudier, som i dette konkrete tilfellet omhandlet Rogalands bortimot 3000 sovjetere. Initiativet til en slik fylkesavgrenset studie har imidlertid ikke fått noen motstykker i andre deler av landet, ennå.

De jugoslaviske fangene ble i 2008 avlagt en ny tematisk visitt i Trond Risto Nilsens artikkel, som mest opptok seg med fangenes folkerettslige status og fangene som havnet i SipoSDs to straffeanstalter i Trøndelag, Vollan og Falstad.⁶³ To år senere ble SS-leirregimet i Norge nærmere beskrevet i et kapittel i den tyske historikeren Dirk Riedels monografi om leirnettverkets øverste sjef, Hans Loritz.⁶⁴ Svensk-serbiske Tomislav Dulic bidro til forskningen i 2011 med en artikkel i det svenske *Historisk Tidskrift*, hvor han ved dels å trekke på hittil ubenyttede kilder redegjorde for fangenes og vaktmannskapenes bakgrunn, relasjonene mellom fangene, samt deres respons på fangelivets prøvelser. Fangeflukten til Sverige viet Dulic, kanskje ikke helt unaturlig, ekstra oppmerksomhet.⁶⁵

Dette var også året da den tyske historikeren Reinhard Otto publiserte en artikkel i norsk *Historisk Tidskrift* der han tok for seg sovjetiske krigsfangers dødsfall i Norge, begravelsespraksisene og prosessene i ettertid som sørget for at de jordiske levningene til krigsfangene ble liggende uidentifiserte på krigsgravplassene. *Cemeteries of Soviet Prisoners of War in Norway* var fruktene av arbeidet Otto som erfaren sakkyndig hadde gjort for Falstadsenteret i anledning deres statlig initierte prosjekt, «Krigsgraver søker navn», en langvarig innsats som ledet til at 8300 av totalt 13 700 døde sovjetiske krigsfanger kunne navngis.⁶⁶ Prosjektets leder, Marianne Neerland Soleim, la i 2016 frem boken *Operasjon asfalt. Kald krig om krigsgraver*, en faglig fremstilling av det lite ærerike, men høyest relaterte kapittelet om statens flytting av de sovjetiske krigsgravene i Nord-Norge til en sentral gravplass på Tjøtta i 1951.⁶⁷ Boken kom tre år etter Halvor Fjermeros' journalistiske beretning om samme tema, *Med lik i lasten. Operasjon asfalt*.⁶⁸

Strømmen av krigsfangelitteratur om sovjeterne hadde så godt som ikke gjort noe for å bedre kunnskapen om den andre gruppen, polakkene. Betegnende nok inneholdt Torbjørn Larsson-Feddes *Russiske og polske krigsfanger i Farsund-området 1940–1945* de mest utstrakte skildringene av polske krigsfanger, om enn geografisk strengt begrenset til lokalt nivå. Flere sider ble det uansett til de sovjetiske krigsfangene, i en bok konsentrert rundt enkeltstående episoder, med intervjuer av involverte aktører og øyenvitner som viktigste empiriske grunnlag.⁶⁹ Jarle Elvemos *Dødsleirene på norsk jord*, også den utkommet i 2013, var en populærhistorisk generell fremstilling av sovjetiske og polske krigsfanger, samt jugoslaviske fanger, skrevet i isolasjon fra fagmiljøene og tilnærmet blottet for arkivstudier.⁷⁰

Imens ble ikke norske politiske fanger i Norge oversett. Både Falstad fangeleir og Espeland fangeleir fikk sine historier skrevet og utgitt, i henholdsvis 2008 og 2011. Begge bøker var opptatt av å vise hvordan fangene ble anvendt som arbeidskraft, både som avstraffelsesform og for å betjene tyske byggebehov.⁷¹ Utgivelsene kunne realiseres mye på grunn etablerin-

63. Nilssen 2008b; Nilssen publiserte senere den lignende artikkelen «Krigsfanger, politiske fanger eller opprørere?», Nilssen 2010.

64. Riegel 2010.

65. Dulic 2011.

66. Otto 2011: 551.

67. Soleim 2016. Soleim hadde ved utgivelsestidspunktet gått videre til å bli leder for Barentsinstituttet i Kirkenes.

68. Fjermeros 2013.

69. Larsson-Fedde 2013.

70. Elvemo 2013.

71. Nilssen & Reitan 2008; Stokke & Rødland 2011.

gen av bedre ytre rammer, i form av minnstedet Falstadsenteret og et miljø på Espeland i gang med å bygge opp et museum i den gamle fangeleiren. Falstadsenteret var sammen med Stiftelsen Arkivet og HL-Senteret dokumentasjonssentre på krigshistorien som hadde vokst frem det første tiåret etter årtusenskiftet. Alle tre stiftelsene begynte å befatte seg med forskning. Fra før hadde Norges Hjemmefrontmuseum over flere tiår drevet med forskning i noe omfang. På universitetene og høyskolene kunne derimot de krigshistoriske forskningsmiljøene sies å ha forvitret helt etter at professor Ole Kristian Grimnes ved Universitetet i Oslo fratrådte med pensjon i 2004. Daværende direktør ved HL-Senteret Odd Bjørn Fure gikk i 2008 ut med en advarsel mot det han anså som universitetenes neglisjering av krigshistorisk forskning og etterlyste forsterket satsning, men i retur kom signaler om at slike prioriteringer ville forutsette finansiering fra Norges Forskningsråd.⁷²

To år senere bevilget nettopp Forskningsrådet ti millioner til prosjektet «Tvangsarbeidets politiske økonomi: Organisation Todt i Norge under andre verdenskrig», unnnfanget av Norsk Teknisk Museums førstekonservator Ketil Gjølme Andersen, som på vegne av museet hadde alliert seg med NTNU. Som forfatter av første bind av Norsk Hydros historie, årene 1905–1945, hadde Gjølme Andersen tematisert Hydro-samarbeidspartnerne A/S Nordags og IG Farbens bruk av tvangsarbeidere.⁷³ Dette utviklet en interesse for også å se nærmere på den desidert største av aktørene innenfor tvangsarbeid i Norge. Organisation Todt-prosjektet var inspirert av de senere årenes økende forskningsfokus på Nazi-Tysklands tvangsarbeidshistorie, for ikke å si Riksarkivets ferdigordning av sitt rundt 450 hyllemeter store arkiv etter Einsatzgruppe Wiking, organisasjonens norske avdeling, det eneste større arkiv i sitt slag på verdensbasis.⁷⁴ En større gruppe forskere, både interne og eksterne, ble trukket inn etter en gradvis oppstartperiode og arbeidet som kom i gang resulterte blant annet i doktoravhandlinger forsvart i 2015 og 2017, og et temanummer i *Historisk Tidsskrift* i 2018 om Organisation Todt der flere av prosjektgruppens forskere bidro med artikler.⁷⁵ Samtlige medlemmer deltar også i en bebudet internasjonal antologi.

Mange av Organisation Todts ulike kategorier arbeidere i Norge, ufrivillige som frivillige og tilhørende minst 21 nasjonaliteter totalt, hadde nesten vært helt usynlig i historiografien. Standardverket om nederlandske tvangsutskrevne arbeidere i Tyskland, for eksempel, nevnte Norges-kontingenten bare en eneste gang.⁷⁶ Ikke en gang danske historikere fattet videre interesse for de 11 468 landsmennene som tok arbeid i Norge for okkupasjonsmakten. En leksikalsk artikkel av Therkel Stræde var den mest omfattende fremstillingen av de danske «Norgesarbejderne».⁷⁷ Om andre grupper, som sivile tyske, belgiske, tsjekkiske og italienske arbeidere, hadde litteraturen ingenting å gi. Oppdraget med å skrive forskningsprosjektets første doktoravhandling, den som studerte Organisation Todts arbeidsstokk i Norge som kollektiv gruppe, falt på undertegnede. Over åtte kapitler undersøkte han funksjonene, samt arbeids- og livsbetingelsene til de forskjellige gruppene krigsfanger, sivile fanger og sivile arbeidere, i overveldende grad med støtte i primærkilder. Ny kunnskap om samtlige av dem ble frembrakt. Doktoravhandlingen *Norwegeneinsatz 1940–1945* var også den hittil grundigste belysningen av forholdet mellom

72. *Klassekampen* 2008.

73. Andersen 2005: 400–407.

74. Jf. Prosjektbeskrivelse vedlagt søknad til Norsk Forskningsråd 2010; Frøland 2018: 170–171.

75. Hatlehol 2015; Sæveraas 2017; Forfatterne i *Historisk Tidsskrift* 3/2018 er Hans Otto Frøland, Torgeir E. Sæveraas, Ketil Gjølme Andersen, Simon Gogl, Gunnar D. Hatlehol og Mats Ingulstad.

76. Sijes 1966: 630.

77. Stræde 2002.

Organisation Todt og majoriteten av sovjetiske krigsfanger som arbeidet for organisasjonen.⁷⁸

En annen bakgrunn for Organisation Todt-prosjektet var behovet for å utvide kunnskapene om Norges økonomiske historie 1940–1945. Få sammenfattende studier fantes fra før.⁷⁹ Bare et eneste forsøk på en større historie om okkupasjonsmaktens økonomiske politikk i Norge, fra britiske Alan S. Milwards hånd, inngår i historiografien om krigstidens Norge. Okkupantens bruk av tvangsarbeiderne fikk imidlertid minimalt med plass der.⁸⁰ Tyske Robert Bohn fokuserte spesielt på Rikskommisariatets økonomiske politikk, uten å fordype seg særlig i de tyske bygg- og anleggsvirksomhetene som la opp til de store tilførselene av tvangsarbeidskraft, da hans *Reichskommissariat Norwegen* gikk i trykken i 2000.⁸¹ Med artikkelen «Zwangsarbeiter und Zwangsarbeiterinnen in Reichskommissariat Norwegen. Fakten und Erinnerungen», vendte Bohn langt mer direkte tilbake til tvangsarbeiderne 13 år senere, men da på grunnlag av et begrenset og tilsynelatende tilfeldig utvalgt primærkildemateriale, som ikke brakte noe nytt for dagen.⁸² Uaktet av at det på norsk historikerhold samtidig pågikk krafttak for å utbedre forskningsstatus, betonte Bohn avslutningsvis fange- og tvangsarbeidshistoriens hvite felter. Han bemerket også hvordan den norske okkupasjonshistorien fristet en «skyggetilværelse» i de tyske historikermiljøenes oppmerksomhetshorisont og at okkupasjonsmaktens 130 000 utenlandske arbeidere hadde glidd inn i glemselen.

De store forskningsløftene hadde uteblitt. Det som forelå av internasjonale bidrag var tematisk spredt og tvangsarbeidsdimensjonen var i de tyngste monografiene, signert Milward og Bohn, henvist til periferien. Alt var individuelle foretak med påfølgende publikasjoner som hadde en virkning på norsk forskningsinteresse som er vanskelig å få øye på. Noen egentlig kommunikasjon mellom norske og internasjonale forskningsmiljøer, spesielt de tyske, kan vi ikke snakke om i studiet av tvangsarbeid i det tyskokkuperte Norge frem til da. Om det fantes en ytre kontekst som hjalp på den nye interessen for tvangsarbeidshistorien blant norske historikere, er det de mange og smale studiene av tvangsarbeid i Tyskland som for alvor begynte å komme fra midten av 1990-årene og som gjorde det naturlig å utvide fokuset også til de okkuperte områdene. Også tidligere tvangsarbeideres mye medieomtalte kamp rundt årtusenskiftet for å få erstatning fra Tyskland, ble utvilsomt lagt merke til i Norge på måter som på lengre sikt brakte temaet nærmere.⁸³

En ikke uttømmende, men utømmelig historie

Mannen bak den ene av de to monografiene som med tiden vil springe ut av Organisation Todt-prosjektet, Ketil Gjølme Andersen, ga i sin Historisk Tidsskrift-artikkel i 2018 smakebiter på sitt arbeid med historien om okkupasjonsmaktens og Organisation Todts bygging av jernbane i Nord-Norge.⁸⁴ Det fører en uvegerlig inn på spørsmålet om NSBs krigstidsdisposisjoner, ikke minst fordi krigsfanger figurerer tungt i den felles tysk-norske historien om jernbanebygging, et tema allerede berørt gjennom flere runder. I Jon Gulowsens og Helge Ryggviks andre halvdel av tobindsverket om NSBs historie i 2004 kom krigsfangene riktig-

78. Se Hatlehol 2015: 199–244.

79. Paulsen 1974; Espeli 2010; Valen 1974.

80. Milward 1972.

81. Bohn 2000, opprinnelig hans *Habilitationsschrift* levert i 1994. Første omfattende studie av okkupasjonsstyret var Lang 1996, identisk med hans doktoravhandling forsvart seks år tidligere.

82. I Pohl & Sebta 2013.

83. Beyer & Schneider 1999: 10.

84. Andersen 2018.

nok bare svakt til syne.⁸⁵ Underkommuniseringen av tematikken – boken begrenset den til mindre enn fire sider – skyldtes ikke mangel på kilder. NSB ødela mye av sitt krigsarkiv i 1946, men langt fra alt.⁸⁶ Tor Jacobsens skildring, *Slaveanlegget. Fangene som bygde Nordlandsbanen*, skrevet nærmest som en historisk roman, med levende miljøskildringer og tidskoloritt, rettet i 1987 den første oppmerksomheten mot denne arkivmassakren så vel som mot krigsfangene.

I etterkant fikk Arvid Ellingsve, NSB-ingeniøren som hadde reddet unna deler av krigsarkivet fra ødeleggelse, i oppdrag av sin arbeidsgiver å skrive boken *Nordlandsbanens krigshistorie*. Resultatet ble en kortere, men informativ oversikt over byggearbeidet og de norsk-tyske forbindelsene som gjorde det mulig, kronet med et kort avsnitt om krigsfangeinnsatsen.⁸⁷ Likevel: Da boken forelå i 1995 var det med en forbløffende lite påkostet utgivelse som ga en umiskjennelig følelse av at NSB hadde begrenset interesse for sin ubehagelige fortid. Den enkle innpakningen dømte Ellingsves arbeid til å gå under offentlighetens radar.

Først i 2015 ble en ny runde med nærstudier av krigsfangenes plass i krigens jernbanehistorie sparket i gang. Da utkom Bjørn Westlies bok *Fangene som forsvant. NSB og slavearbeiderne på Nordlandsbanen*, et målrettet forsøk på å avdekke NSBs koblinger til bruken av sovjetiske krigsfanger på Nordlandsbanen og rolle som Organisation Todts juniorpartner. Blodveimuseets historiker Finn Rønnebu hev seg to år senere på det som begynte å ligne Nordlandsbane-bølgen med sin bok *Et skammens eventyr. Det tyske jernbaneprosjektet i Nordland – fanger, okkuperter og lokalbefolkningen*. Det var en fordøyelig beretning, ført med bred penn over 170 sider om byggeprosjektets gang, med et perspektiv som foruten ofrene og gjerningsmennene også omfattet tilskuerne, altså lokalsamfunnene som innrettet seg etter de tyske jernbanebyggenes nærvær.⁸⁸ Siktemålet til Rønnebu var å løfte blikket og gripe de større linjene, noe han vektla mer enn å bedrive en oppvisning i primærkildestudier. Fotnotene vitner om et ikke lite antall kilder, men samtidig om en helt utilstrekkelig kildehenvisningspraksis, som antyder at bokens tiltenkte leserkrets langt mer er det bredere publikum enn fagfeller. I boken poengterte Rønnebu at hans arbeid må anses som en delstrekning av et kollektivt forskningsløp, som stadig nye historikere er med på å stake ut kursen til.

Gjølme Andersens artikkel polemiserer på noen plan mot Westlies *Fangene som forsvant* og hans påstander om at NSB gikk aktivt inn for bruk av sovjetiske krigsfanger som arbeidskraft under jernbanebyggingen i nord. Måneden etter at artikkelen utkom, i oktober 2018, disputerte Westlie på sin avhandling *NSB, krigsfangene og andre verdenskrig*, som konsentrerer seg om NSBs fortidsforvaltning av de to betente temaene samvirke med okkupasjonsmakten og forholdet til krigsfangene. Westlie holdt da fast på en forståelsesramme som Gjølme Andersen vil tilføre nye dimensjoner med sin bebudede bok om jernbaneprosjektet i nord.

Ettersom andre del av Eirik Veums trilogi *Nådeløse nordmenn* tok for seg Hirden, den viktigste rekrutteringskilden til SS-Vaktbataljon 6, som en tid hadde vaktansvar i flere fangeleirer for jugoslaver, handlet en stor bolk om hendelsene her og overgrepene mot disse fangene. Forfatteren var generøs med kildehenvisningene, men gitt sin praksis med å navngi samtlige nordmenn kjent for å ha en gjerningsmannsrolle i denne historien, valgte han, for å styre unna personvernbestemmelsene, å ikke trekke inn saker fra selve hovedkilden, det ennå stort sett klausulerte landssvikarkivet på Riksarkivet. Veum bygget beretningen sin, utgitt i 2013,

85. Gulowsen & Ryggvik 2004: 39–42.

86. Westlie 2018: 181–182.

87. Ellingsve 1995: 82–92.

88. Rønnebu 2017.

øyensynlig bare på åpne kilder. Hans ufiltrerte og dønn ærlige fremstilling av SS-Vaktbataljonens nordmenn utgjorde likevel den hittil mest systematiske og omfattende undersøkelsen av ugjerningene deres. Pål Nygaard leverte det påfølgende året bindet som dekket perioden 1912–1960 av Statens Vegvesens offisielle historie.⁸⁹ Liksom NSB kunne også denne etaten se tilbake på en kontroversiell krigsfortid, som inneholdt samrøre med okkupasjonsmakten, og i forskeren Nygaards penn ble denne fortiden betraktet uten sensur. Den dystre historien om de jugoslaviske fangene, som Vegvesenets folk enkelte steder arbeidet side om side med i opptil to år, fikk sin integrerte plass her. Tross forholdsvis trange tidsrammer for bokprosjektet, presset Nygaard inn noe originalforskning om fangene og det kan bare forventes at jugoslavenes brutale tid i Norge vil bli opphav til nye forsknings- og debattrunder senere.

Høsten 2018 lanserte Liv Mjelde en bok som gjør streiftog i historien om de 1400 sovjetiske sivile kvinnene som ble tvangsført til Nord-Norge som arbeidskraft, da særlig de av dem som havnet på det tyske fiskeindustriforetaket Frostfilet i Bodø og som fødte barn under oppholdet.⁹⁰ Denne siste faglitterære tilveksten tjener som nok en påminnelse om at mulige innfallsvinkler står i kø for enhver historiker som ønsker å gi seg i kast med fange- og tvangsarbeidshistorien.

Det ville være dumdristig, enn si meningsløst, å forsøke å forutsi hvilke tematiske trender vi kan vente oss og hvor veien videre vil gå for forskningen på området. For om studiet av nettopp denne historiografien lærer oss noe, må det være at dens retninger er uforutsigbare. Sikkert er det likevel at feltet vil få stadig nye tilskudd av forskningsbidrag i fremtiden, om så kanskje i ujevnt tempo og med lengre mellomrom. Størst potensiale vil ligge i fangestudier på regionalt og lokalt nivå, muligens også på personnivå. Et mer konsentrert blikk på gjerningsmennene, deres bakgrunner og etterkrigskarrierer, vil være å ønske, om ikke å forvente. Fortsatt mangler også referanseverkene over de tyske fangeleirene i Norge, men med ett unntak: Entusiastene Eivind Kosnes' og Johan B. Siiras forbilledlige, metodiske og grundige kartlegging av fangeleirene i Sør-Varanger, som i bokform dessverre er distribuert i et minimalt opplag, demonstrerer at en tilsvarende behandling av fangeleirlandskapet i resten av Finnmark og andre fylker ville ha tjent fangehistorieforskningen stort.⁹¹

Fangehistorien behandles ikke bare i frittstående verker, men har også blitt mer naturlig å integrere i generelle lokalhistoriske fremstillinger.⁹² Krigshistoriens nasjonale og internasjonale rammer ble i 2016 grepet an i Berit Nøklebys generelle historie om den tyske okkupasjonsmakten, *Hitlers Norge*, det som dessverre skulle bli hennes siste bokutgivelse. Boken eksemplifiserte hvordan fangenes og tvangsarbeidernes historie nå gjorde krav på en mer fremtredende plass i krigens narrativ.⁹³ En annen faglig nestor, Ole Kristian Grimnes, sørget høsten 2018 for at vi fikk det første forskningsbaserte oversiktsverket på 28 år om det tyskkuperte Norge.⁹⁴ *Norge under andre verdenskrig. 1939–1945* gir en ganske kort, men presis presentasjon av fangene og tvangsarbeiderne som plasserer dem i et krigsøkonomisk perspektiv.⁹⁵

En veldig omveltning skjedde innenfor en tiårsperiode. Organisation Todt-prosjektet bidro til at det etablerte seg et troverdig krigshistorisk forskningsmiljø på NTNU. HL-Senteret inngikk et tettere forsknings- og undervisningssamarbeid med Universitetet i Oslo.

89. Nygaard 2014.

90. Mjelde 2018.

91. Kosnes & Siira 2015.

92. Eksempler på det er Slottemo 2007; Gislås 2011 og Larsen 2017.

93. Nøkleby 2016: 119–200, 268–269, 320–329, 422, 425, 428–429.

94. Ti år tidligere var det kommet ut et annet oversiktsverk, Oldenburg 2008. Denne er imidlertid bare sekundærkildedebasert.

95. Grimnes 2018: 203–207.

Oppstarten av forskergruppen «Fra nordfront til isfront. Nordområdene på 1940-tallet» ved Universitetet i Tromsø ble i 2016 fulgt av de to ambisiøse avleggerprosjektene «Andre verdenskrig i nord» og «I en verden av total krig: Norge 1939–1945», sistnevnte i konsortium med Institutt for forsvarsstudier og NTNU. Det er liten grunn til å tro at fangehistoriene vil glimre med sitt fravær når disse to forskningsprosjektene etter avsluttet innsats gjør opp status.

Litteratur

- Aase, R. (1945). *Frå fengselstida på Grini*. Oslo: Noregs boklag.
- Abraham, O. J. (2007). «Forelebig udö.»: *Sovjetiske krigsfangar, norske partisanar og russaren «Nils»*. Bergen: Kapabel.
- Andersen, K. G. (2005). *Flaggskip i fremmed eie: Hydro 1905–1945*. Oslo: Pax.
- Andersen, K. G. (2018). Teknisk æresoppdrag av høyeste orden: Organisation Todt og byggingen av Hitlers polarjernbane. *Historisk Tidsskrift*, (3).
- Amundsen, S. S. (Red.). (1946). *Kirkenesferda 1942*. Oslo: Cappelen.
- Barstad, T. A. (1975). *Sabotasjen i Oslo-området 1944–1945*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Barstad, T. A. (1987). *Pelle-gruppa: Sabotører på Østlandet 1944–1945*. Oslo: Cappelen.
- Berger, T. I. (1982). De russiske krigsfanger på Rauøy. *Wiwar*, (1).
- Beyer, J. C. & Schneider, S. A. (1999). *Forced Labor under the Third Reich: Part 1*. [Rapport]. Washington: Cohen, Milstein, Hausfeld & Toll.
- Bohn, R. (2000). *Reichskommissariat Norwegen «Nationalsozialistische Neuordnung» und Kriegswirtschaft*. München: Oldenbourg.
- Borgen, J. (1945). *Dager på Grini*. Oslo: Gyldendal.
- Borgersrud, L. (2012). *Den norske militær fascismens historie: Bd. 2. Like gode nordmenn?*. Oslo: Scandinavian Academic Press.
- Bromark, S. & Tretvoll, H. F. (2009). *Sigurd Evensmo: Alene blant de mange: En biografi*. Oslo: Cappelen Damm.
- Bull, E. (1978). *Norges historie: Bd. 13. Klassekamp og fellesskap 1920–1945*. Oslo: Cappelen.
- Carlsen, T. (2003). *Rigel: Norgeshistoriens største forlis*. Sandnessjøen: T. Carlsen.
- Christensen, C. A. R. (1961). *Vårt folks historie: IX. Okkupasjonsår og etterkrigstid*. Oslo: Aschehoug.
- Christie, N. (1972). *Fangevoktere i konsentrasjonsleire: En sosiologisk undersøkelse av norske fangevoktere i «serberleirene» i Nord-Norge i 1942–43*. Oslo: Pax.
- Christie, N. (2010). *Fangevoktere i konsentrasjonsleire: En sosiologisk undersøkelse av norske fangevoktere i «serberleirene» i Nord-Norge i 1942–43*. Oslo: Pax.
- Dagbladet. (2015, 22. oktober). – Nok om Rinnan.
- Dahl, H. F. (1995). Tvangsarbeid. I H. F. Dahl, G. Hjeltnes, B. Nøkleby, N. J. Ringdal & Ø. Sørensen (Red.), *Norsk krigsleksikon 1940–1945* (s. 426). Oslo: Cappelen.
- Danielsen, R. & Larsen, S. U. (1976). *Fra idé til dom: Noen trekk fra utviklingen av Nasjonal Samling*. Bergen: Universitetsforlaget.
- Denkiewicz-Szczepaniak, E. (1997a). Poles in Norway in the years 1945–1947. I E. Olszewski (Red.), *Poles in Scandinavia*. Lublin: Panta.
- Denkiewicz-Szczepaniak, E. (1997b). Polske OT-tvangsarbeidere og krigsfanger i Norge under annen verdenskrig. *Historisk Tidsskrift*, (2).
- Denkiewicz-Szczepaniak, E. (1999a). Bygging av polarjernbanen sør for Mo i Rana. *Årbok for Rana*.
- Denkiewicz-Szczepaniak, E. (1999b). Polish Workers from the Reichsgau Danzig-Westpreussen (The Gdańsk-Western Prussia Region) in Organisation Todt in Finland and Norway (1942–1945). *Acta Poloniae Historica*, (80), 117–142.

- Denkiewicz-Szczepaniak, E. (1999c). *Polska siła robocza w Organizacji Todta w Norwegii i Finlandii w latach 1941–1945*. Torun: Wyd. Uniw. M. Kopernika.
- Denkiewicz-Szczepaniak, E. (2000). Bygging av polarjernbanen nord for Mo i Rana. *Årbok for Rana*.
- Denkiewicz-Szczepaniak, E. (2003). Polske tvangsarbeidere i Norge. *Årbok for Rana*.
- Denkiewicz-Szczepaniak, E. (2004). Polske tvangsarbeidere på veibygging i Nord-Norge under den andre verdenskrig. *Årbok for Rana*.
- Denkiewicz-Szczepaniak, E. (2006). Polske tvangsarbeidere i Norge i krigsårene: Fra registreringen til repatrieringen. *Folia Scandinavica Posnaniensia*, 9.
- Dulic, T. (2011). «De plågede oss som om de ville døda oss».: Jugoslaviska fångar i Norge under andra världskriget i ljuset av nytt källmaterial. *Historisk Tidskrift*, (4).
- Elden, A. (1979). *Oppgjør*. Oslo: Oktober.
- Ellefsen, A. S. (1986a). Om leire og fanger i Saltdal mai 1945. *Saltdalsboka*.
- Ellefsen, A. S. (1986b). Russefanger, repatrieringen og Hestbrinken. *Saltdalsboka*.
- Ellingsve, A. (1995). *Nordlandsbanens krigshistorie*. Oslo: Norges Statsbaner.
- Elvemo, J. (2013). *Dødsleirene på norsk jord: En beretning om norske tilintetgjørelses- og krigsfangeleirer og andre krigstragedier*. Porsgrunn: Norgesforlaget.
- Espeli, H. (2010). Det økonomiske forholdet mellom Tyskland og Norge 1940–45. I H. F. Dahl et.al. (Red.), *Danske tilstander, norske tilstander: Forskjeller og likheter under tysk okkupasjon 1940–45*. Oslo: Forlaget Press.
- Evensen, P. (1983). Krigsfangene i Rana. *Årbok for Rana*.
- Fjermeros, H. (2013). *Med lik i lasten: Operasjon asfalt: De sovjetiske massegravenes skjebne i Norge*. Oslo: Scandinavian Academic Press.
- Foss, P. (1945). «Av nød til seir.»: *Blad av Grini fangeleirs historie*. Oslo: Roséns forlag.
- Frøland, H. O. (2018). Organisation Todt som byggherre i Norge. *Historisk Tidskrift*, (3), 170–171.
- Fure, O.-B. (1999): Norsk okkupasjonshistorie: Konsensus, berøringsangst og tabuisering. I Stein Ugelvik Larsen (Red.), *I krigens kjølvann: Nye sider ved norsk krigshistorie og etterkrigstid*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Giertsen, B. R. (1946). *Norsk fangeleksikon: Grinifangene*. Oslo: Cappelen.
- Gisnås, L. (2011). *Oppdal: Okkupasjonen*. Oppdal: L. Gisnås.
- Gjeldsvik, T. (1977). *Hjemmefronten: Den sivile motstand under okkupasjonen 1940–1945*. Oslo: Cappelen.
- Gjendem, S. (1972). Krigsforbrytelser i Romsdal og Sunndalen 1940–45. *Romsdal sogelag årsskrift*.
- Grimnes, O. K. (1977). *Hjemmefrontens ledelse*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Grimnes, O. K. (2018). *Norge under andre verdenskrig: 1939–1945*. Oslo: Aschehoug.
- Grøgaard, J. (1945). *Tre år under Kunze: Grini konsentrasjonsleir*. Oslo: Aschehoug.
- Gulowsen, J. & Ryggvik, H. (2004). *Jernbanen i Norge 1854–2004: Nye tider og gamle spor 1940–2004*. Bergen: Vigmostad & Bjørke.
- Haave, C. & Herstad, S. J. (Red.). (1948). *Quislings hønsegård: Berg Interneringsleir*. Oslo: Cammermeyer.
- Hagen, K. O. (1985). Krigsfangene i 1945: Det svenske sykehuset i Fauske. *Fauskeboka*.
- Hallesby, L. & Osnes, E. (1945). *Falstad*. Oslo: Lutherstiftelsens forlag.
- Hansson, P. (1970). *Mamma Karasjok*. Oslo: Gyldendal.
- Hatlehol, G. D. (2015). «Norwegeneinsatz» 1940–1945: *Organisation Todts arbeidere i Norge og gradene av tvang* (Doktoravhandling). NTNU, Trondheim.
- Hatlehol, G. D. (2018). Tvangsstyringen av arbeidslivet under hakekorset 1940–1945: Diktat og kollaborasjon. *Arbeiderhistorie*.
- Hauge, D. (1945). *Slik dør menn: Om dødsdømte på Akershus*. Oslo: Lutherstiftelsen.

- Haugland, M. (2008). *Do svidanija – på gjensyn! Dokumentarberetninger om sovjetiske krigsfanger*. Sandnes: Commentum.
- Hegland, K. P. (1989). *Polizeihäftlingslager Grini 1941–1945* (Hovedoppgave). Universitetet i Oslo, Oslo.
- Hirsti, R. (1990). *Partisanen*. Oslo: Gyldendal.
- Hjeltnes, G. (1986). *Norge i krig: B. 5. Hverdagsliv*. Oslo: Aschehoug.
- Hoffmann, K.-H. (1988). *Am Eismeer verschollen Erinnerungen aus der Haftzeit in faschistischen Strafgefängenenlagern in Nordnorwegen*. Øst-Berlin: Dietz Verlag.
- Holmboe, H. (1950). De som ble tatt. I Sverre Steen (Red.), *Norges Krig: B. 3*. Oslo: Gyldendal.
- Hoprekstad, O. (1946). *Frå lærarstriden*. Bergen: Eide.
- Iskrin, M. (1964). *Norvezjskije byli [Sanne fortellinger fra Norge]*. Moskva: s.n.
- Jovanović, C. (1985). *Flukt til friheten: Fra nazi-dødsleire i Norge*. Oslo: Gyldendal.
- Jovanović, C. (1988). *Blodveien til nordpartisanavdelingen*. Beograd: C. Jovanović.
- Jørgensen, R. (1945). *Med blyant på Grini: De siste 8 måneder*. Bergen: Eide.
- Kjeldstadli, S. (1959). *Hjemmestyrkene: Hovedtrekk av den militære motstanden under okkupasjonen*. Oslo: Aschehoug.
- Klassekampen. (2008, 24. desember). Tollef Mjaugedal: «Vil ha ny krigsforskning».
- Klausch, H.-P. (1995). *Die Bewährungstruppe 500: Stellung und Funktion der Bewährungstruppe 500 im System von NS-Wehrrecht, NS-Militärjustiz und Wehrmachtstrafvollzug*. Bremen: Temmen.
- Knutsen, B. (2001). *Erindringen omkring de østeuropeiske krigsfangene i Norge: En drøfting av realhistorie versus erindringshistorie med vekt på historisk bevissthet og kollektiv erindring* (Hovedoppgave). Universitetet i Bergen/Høgskolen i Bergen, Bergen.
- Koch, B. (1988). *De sovjetiske, polske og jugoslaviske krigsfanger i tysk fangenskap i Norge 1941–1945* (Hovedoppgave). Universitetet i Oslo, Oslo.
- Kolsrud, O. (2001). Riksarkivet og okkupasjonstidsarkivene. *Norsk arkivforum*, (16).
- Kosnes, E. & Siira, J. B. (2015). *Sør-Varanger: Fangeleirer, andre typer leirer og fengsler i tiden 1940–1944*. Kirkenes: E. Kosnes.
- Kosthorst, E. & Walter, B. (Red.). (1983). *Konzentrations- und Strafgefängenenlager im Dritten Reich: Beispiel Emsland* (Bd. 1-2). Düsseldorf: Droste.
- Kraglund, I. & Moland, A. (1987). *Hjemmefront: B. 6. Norge i krig*. Oslo: Aschehoug.
- Kreyberg, L. (1946). *Frigjøringen av de allierte krigsfanger i Nordland 1945: En redegjørelse*. Oslo: Tanum.
- Kreyberg, L. (1978). *Kast ikke kortene: I Sanitetet – og utenfor, under krigen 1940–1945*. Oslo: Gyldendal.
- Lang, A. (1996). *Strukturelemente der Besatzungsherrschaft in Norwegen 1940–1945*. Potsdam: s. n.
- Lange, A. & Schreiner, J. (Red.). (1947). *Grimiboken: Bd. 2*. Oslo: Gyldendal.
- Langholm, S. (1995). The Infrastructure of History. I W. H. Hubbard, J. E. Myhre, T. Nordby & S. Sogner (Red.). *Making a Historical Culture: Historiography in Norway* (s. 82–107). Oslo: Scandinavian University Press.
- Larsen, G. T. (1981). 70 000 russiske fanger innom Jørstadmoen. *Faaberg og Lillehammer*, 3.
- Larsen, S. U. (2017). *Fyllingsdalen før i tiden. Bind 3: Mørke skyer over dalen: Krig og innlemming*. Bergen: John Grieg forlag.
- Larsson-Fedde, T. (2013). *Russiske og polske krigsfanger i Farsund-området 1940–1945*. Vanse: Lista museum.
- Lilleeng, S. (2011). *Krigstid: Ung trønder under andre verdenskrig*. Trondheim: Tapir.
- Loe, H. (1985). De første russiske krigsfanger. *Årbok for Rana*.
- Maerz, S. (2010). *Okkupasjonstidens lange skygger: Fortidsbearbeidelse i Norge som identitetsdiskurs*. Oslo: Unipub.
- Markussen, W. (1945). *Fra Falstad til Grini*. Trondheim: Zeus-forlaget.

- Milward, A. S. (1972). *The Fascist Economy of Norway*. Oxford: Clarendon Press.
- Mjelde, L. (2018). *Saksens hemmelighet: Russerjenters arbeid, liv og fødsler i fangeleirer i nord, 1942–1945*. Rånåsfoss: Svein Sandnes bokforlag.
- Mladenović, L. (1989). *Beisfjordtragedien*. Oslo: Grøndahl.
- Mladenović, L. (1991). *Pod šifrom viking: Život, borba i stradanja jugoslovenskih interniraca u logorima u Norveškoj 1942–1945: studijsko, dokumentarna monografija*. Beograd: Institut za Savremenu Istoriju.
- Myklebust, O. (1997). *Historien om et lovlig mord*. Oslo: Aschehoug.
- Nansen, O. (1946). *Fra dag til dag: 2: Fra 5. august 1942 til 21. august 1943*. Oslo: Dreyer.
- Nilsen, S. (1980). Odd Mjelde intervjues om sabotasje og fangeleirenes åpning i 1945. *Saltdalsboka*.
- Nilssen, T. R. & Reitan, J. (2008). *Falstad: Nazileir og landssvikfengsel*. Trondheim: Tapir.
- Nilssen, T. R. (2001). Kommando Nord: Myrsoldatene i Nord-Norge 1942–1945. *Historie*, (1).
- Nilssen, T. R. (2008a). Tyske fanger i Norge 1942–1945: Om myrsoldatene og deres skjebne i Nord-Norge under andre verdenskrig. *HIFO-nytt*, (2).
- Nilssen, T. R. (2008b). Jugoslaviske fanger i Norge under andre verdenskrig. I L. Westerlund (Red.), *Sotavangit ja internoidut*. Helsinki: Kansallisarkisto.
- Nilssen, T. R. (2010). Krigsfanger, politiske fanger eller opprørere? I M. Stene (Red.), *Forskning Trøndelag 2010*. Trondheim: Tapir.
- Nygaard, P. (2014). *Store drømmer og harde realiteter: Veibygging og biltrafikk i Norge, 1912–1960*. Oslo: Pax.
- Næss, Ø. (1947). *Fra Bredtvedt til «Westfalen»*. Oslo: Tanum.
- Nøkleby, B. (2009). Okkupasjonshistorien: Et minefelt. I Guri Hjeltnes et.al. (Red.), *Det Elegante uromoment: Hans Fredrik Dahl og offentligheten*. Pax: Oslo.
- Nøkleby, B. (2016). *Hitlers Norge: Okkupasjonsmakten 1940–1945*. Oslo: Cappelen Damm.
- Oldenburg, L. (2008). *Under stöveln: Norge 1940–1945*. Stockholm: Atlantis.
- Ollobiev, S. (1951). *Det hendte hos oss*. Oslo: Gyldendal.
- Otto, R. (2011). Cemeteries of Soviet Prisoners of War in Norway. *Historisk Tidsskrift*, (4).
- Ottosen, K. (1989). *Natt og tåke: Historien om Natzweiler-fangene*. Oslo: Aschehoug.
- Ottosen, K. (1990). *Liv og død: Historien om Sachsenhausen-fangene*. Oslo: Aschehoug.
- Ottosen, K. (1991). *Kvinneleiren: Historien om Ravensbrück-fangene*. Oslo: Aschehoug.
- Ottosen, K. (1993). *Bak lås og slå: Historien om norske kvinner og menn i Hitlers fengsler og tukthus*. Oslo: Aschehoug.
- Ottosen, K. (1994). *I slik en natt: Historien om deportasjonen av jøder fra Norge*. Oslo: Aschehoug.
- Ottosen, K. (1997). *Redningen: Veien ut av fangenskapet våren 1945*. Oslo: Aschehoug.
- Parelius, N. (1960). Tilintetgjørelsesleirene for jugoslaviske fanger i Nord-Norge. *Samtiden*, (5).
- Parelius, N. (1968, 10. juni). Et tragisk krigsminne: To russiske fanger rømte fra Bud, ble tatt på Nordmøre – skutt i Årødalen. *Romsdals Budstikke, Romsdal Folkeblad*.
- Paulsen, H. (1974). Tysk økonomisk politikk i Norge 1940–45. I H. F. Dahl (Red.), *Krigen i Norge*. Oslo: Pax.
- Pohl, D. & Sebta, T. (Red.) (2013). *Zwangsarbeit in Hitlers Europa: Besatzung, Arbeit, Folgen*. Berlin: Metropol.
- Reitan, J. (1999). *SS- Strafgefangenenlager Falstad 1941–45* (Hovedoppgave). NTNU, Trondheim.
- Riegel, D. (2010). *Ordnungshüter und Massenmörder im Dienst der «Volksgemeinschaft»: Der KZ-Kommandant Hans Loritz*. Berlin: Metropol.
- Rønnebu, F. (2017). *Et skammens eventyr: Det tyske jernbaneprosjektet i Nordland: Fanger, befolkningen*. Sandnes: Commentum Forlag.
- Schandy, F. H. (1991). *Drammen i krigstid*. Drammen: F. H. Schandy forlag.
- Schjelderup, F. (1949). *Over bakkekammen: 1943–1944*. Oslo: Gyldendal.
- Schluckner, H. (2004). *Ans Ende der Welt*. Leipzig: Engelsdorfer Verlag.

- Sijes, B. A. (1966). *De Arbeidsinzet: De gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland 1940–1945*. Haag: Martinus Nijhoff.
- Skodvin, M. (1956). *Striden om okkupasjonsstyret i Norge fram til 25. september 1940*. Oslo: Samlaget.
- Skodvin, M. (1991). *Norsk historie 1940–1945: Krig og okkupasjon*. Oslo: Samlaget.
- Slottemo, H. G. (2007). *Malm, makt og mennesker: Ranas historie 1890–2005*. Mo i Rana: Rana historielag.
- Soleim, M. N. (2004). *Sovjetiske krigsfanger i Norge 1941–1945: Antall, organisering og repatriering* (Doktoravhandling). Universitetet i Tromsø, Tromsø.
- Soleim, M. N. (2005). *Slavearbeiderne fra øst: Sovjetiske krigsfanger i Norge 1941–45*. Oslo: Institutt for forsvarsstudier.
- Soleim, M. N. (2009). *Sovjetiske krigsfanger i Norge 1941–1945: Antall, organisering og repatriering*. Oslo: Spartacus.
- Soleim, M. N. (2016). «Operasjon asfalt»: *Kald krig om krigsgraver*. Stamsund: Orkana.
- Steen, S. (red.). (1947). *Norges krig: Bind 1. 1940–1945*. Oslo: Gyldendal.
- Steffenak, E. K. (1995). *Repatrieringen av de sovjetiske krigsfangene (fra Norge i 1945): Forspill og etterspill* (Hovedoppgave). Universitetet i Bergen, Bergen.
- Steffenak, E. K. (2008). *Russerfangene: Sovjetiske krigsfanger i Norge og deres skjebne*. Oslo: Humanist.
- Stokke, M. & Rødland, K. (2011). *Helter, svikere og mordere*. Espeland: Stiftelsen Espeland fangeleir.
- Streim, A. (1981). *Die Behandlung sowjetischer Kriegsgefangener im Fall Barbarossa*. Heidelberg: C. F. Müller Juristischer Verlag.
- Streit, C. (1978). *Keine Kameraden: Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941–1945*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt.
- Stræde, T. (2002). *Norgesarbejdere*. I H. Kirschhoff et al. (Red.), *Gads leksikon om dansk besættelsestid 1940–1945*. København: Gad.
- Suhr, E. (1985). *Die Emslandlager: Die politische und wirtschaftliche Bedeutung der emsländischen Konzentrations- und Strafgefangenenlager 1933–1945*. Bremen: [Donat & Temmen].
- Svalastoga, K. (1947). *Sosial ulikhet i en fangeleir*. I A. Lange og J. Schreiner (Red.), *Griniboken: Bd. 2*. Oslo: Gyldendal.
- Sæveraas, T. E. (2017). «Beton macht Geschichte»: *Organisation Todt og byggingen av Festung Norwegen* (Doktoravhandling). NTNU, Trondheim.
- Sødal, H. (1952). *Til Finnmark med «Skjerstad»: På lærar-ferd som fange i 1942*. Stabekk: Eige.
- Sørensen, Ø. (1989). *Forskningen om krigen i Norge*. *Nytt Norsk Tidsskrift*, (1).
- Tjelmeland, H. & Brochmann, G. (2003). *Norsk innvandringshistorie. Bind 3: I globaliseringens tid, 1940–2000*. Oslo: Pax.
- Trapitsyn, I. (1985). *Krigsfange på Helgeland. Årbok for Helgeland*.
- Tønnessen, J. N. (1946). *Det hendte ikke noe*. Oslo: Land og kirke.
- Ulateig, E. (1985). *Hjem til Stalin: Skjebnen til 83 000 russiske krigsfanger i Norge 1945*. Oslo: Cappelen.
- Valen, T. (1974). *De tjente på krigen: Hjemmefronten og kapitalen*. Oslo: Oktober.
- Wachsmann, N. (2004). *Hitler's Prisons: Legal Terror in Nazi Germany*. New Haven/London: Yale University Press.
- Walmrath, L. (1998). «Iustitia et Disciplina»: *Strafgerichtsbarkeit in der deutschen Kriegsmarine 1939–1945*. Frankfurt am Main: Lang.
- Westlie, B. (2018). *NSB, krigsfangene og andre verdenskrig* (Doktoravhandling). Universitetet i Oslo, Oslo.
- Wyller, T. C. (1953). *Fra okkupasjonsårenes maktkamp: Nasjonal Samlings korporative nyordningsforsøk 9. april 1940 – 1. februar 1942*. Oslo: Tanum.
- Wyller, T. C. (1958). *Nyordning og motstand: En framstilling og en analyse av organisasjonenes politiske funksjon under den tyske okkupasjonen 25.9.1940 – 25.9.1942*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Østrem, M. (1962). *Marie Østrens dagbok*. Bergen: Eide.